

УДК 343.7; 343.988

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2023.1.29>

О. Б. Северінова

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін та публічного управління
Донецького державного університету внутрішніх справ

О. М. Ягольник

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та кримінології факультету № 1
Донецького державного університету внутрішніх справ

Т. І. Пономарьова

кандидат юридичних наук,
завідувач науково-дослідної лабораторії
з проблем запобігання кримінальним правопорушенням факультету № 3
Донецького державного університету внутрішніх справ

ОСОБА ЖЕРТВИ-ІНКАСАТОРА В МЕХАНІЗМІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 187 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

В статті надається кримінологічна характеристика особи жертви-інкасатора, а також розглядаються особливості інтеракції жертви із кримінальним правопорушником в механізмі кримінального правопорушення, передбаченого ст. 187 КК України. Вказується, що інтеракцію співучасників розбійного нападу на інкасаторів можна диференціювати на опосередковану та пряму. Опосередкована передбачає передкримінальний контакт, зумовлений потребою встановити особливості реалізації інкасаторами своїх професійних завдань та функцій: встановлення графіку роботи, визначення маршрутів, членів інкасаторських груп та осіб із якими вони працюють, спроби встановити кількість та якість спецзасобів тощо. Опосередкована інтеракція може бути реалізована всіма співучасниками, на відміну від прямої, яка передбачає безпосередню реалізацію кримінально протиправного умислу на заволодіння матеріальними цінностями, поєднаний із насильством або погрозою його застосування. Звертається увага на те, що інкасатора, як жертву кримінального правопорушення, передбаченого ст. 187 КК України виділяють такі особливості в структурі особи: соціально-побутові ознаки – викривлене сприйняття нормальної, кримінально безпечної поведінки як у звичайному житті, так і у професійній діяльності (відсутність навичок та змін реакції на стресові та суспільно небезпечні ситуації); кримінологічні ознаки – несвідома участь жертви у створенні умов, об'єктивно сприятливих для вчинення розбійного нападу (нівелювання заходами особистої безпеки (нехтування спецзасобами, засобами охоронної сигналізації тощо); розповсюдження інформації, призначеної для службового користування; відсутність налагодженого механізму внутрішньої взаємодії між членами групи інкасаторів; неналежний контроль за матеріальними об'єктами та цінностями, які знаходяться у їх постійному та/або тимчасовому володінні).

Ключові слова: жертва, інкасатор, розбійний напад, кримінальне правопорушення, інтеракція, механізм кримінально протиправної поведінки, суспільно небезпечне діяння, структура особи.

Постановка проблеми. Кримінальні правопорушення корисливо-насильницької спрямованості є достатньо розповсюдженими в Укра-

їні, про що свідчать негативні кількісно-якісні показники. Водночас, аналіз державної статистики, викладеної на сайті Офісу Генерального

прокурора дозволяє підсумувати значне зниження кримінально протиправної активності, особливо це стосується розбою, кримінальна відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 187 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Відповідно до даних, у 2018 році було обліковано 2263 кримінальні правопорушення, передбачені ст. 187 КК України, у 2019 – 1883, у 2020 – 1360, у 2021 – 952, станом на грудень 2022 року було обліковано 492 розбої [1]. Отже, темп зниження по відношенню до 2018 року склав 21,7 %. Покращення динаміки, частіше за все, є одним із показників наявності дієвої системи запобіжних заходів як кримінально-правового, так і кримінологічного характеру. Втім, не можна залишити поза увагою те, що майже півсотні розбоїв, вчинених за один рік свідчить про необхідність подальшої роботи у цьому напрямі. Одним із актуальних способів удосконалення кримінологічної політики є віктимологічне запобігання, спрямоване на взаємодію із жертвою, що зумовлено сталою думкою про те, що віктимна поведінка входить у детермінаційний комплекс кримінальних правопорушень. В контексті розбою доцільним є виділення специфічних жертв, одними з яких є інкасатори.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми дослідження особливостей розбійних нападів на інкасаторів присвятили свої праці такі вчені як С.С. Вітвіцький, А.Ф. Волобуєв, О.В. Одерій, О.С. Саїнчин, В.Ю. Шепітько та інші. Водночас вказані наукові пошуки були реалізовані, здебільшого, в криміналістичній площині та спрямовані на вдосконалення процесу досудового розслідування цих суспільно небезпечних діянь. При цьому кримінологічна характеристика особи жертви-інкасатора в механізмі кримінального правопорушення, передбаченого ст. 187 КК України майже в повній мірі залишилась поза увагою вчених, що і зумовлює актуальність обраної теми статті.

Метою статті є викладення кримінологічної характеристики жертви-інкасатора, а також встановлення особливостей інтеракції жертви із кримінальним правопорушником в механізмі кримінального правопорушення, передбаченого ст. 187 КК України.

Викладення основного матеріалу. Насильницьке заволодіння матеріальними благами – найдавніший спосіб незаконного збагачення. Відколи злочинна спільнота усвідомила його вигідність й ергономічність, продовжується масове відтворення корисливої насильницької

злочинної практики, наслідки якої приголомшили людство сотнями тисяч скалічених і убитих людей як дійсно заможних, так і пересічних громадян. Поставивши доволі просте запитання: що нам відомо про корисливо-насильницьку злочинність і як вона сприймається суспільством, більшість відповість про так звану вуличну злочинність і протиправну діяльність кримінальних угруповань. Однак усе набагато складніше. За проявами корисливої насильницької злочинності суспільство дізналося про грабїжників і розбійників, корисливих і найманих убивць, бандитів і вимагачів, викрадачів людей і транспорту, а також організовану злочинність і «кримінальних авторитетів». У 90-х роках ХХ ст. корисливі насильницькі злочинці виступили на передньому плані кривавого переділу власності, вчиняли резонансні напади і вбивства, нагнали жаху підприємців, влаштовували збройні сутички серед злочинних угруповань, звільняли шлях своїм лідерам до владних вершин у злочинному середовищі та обслуговували інтереси впливових кланово-олігархічних фінансових груп у боротьбі за сфери впливу і надприбутки [2, с. 23]. Кримінальні правопорушення корисливо-насильницької спрямованості протягом існування людства завжди були і залишаються одними із найбільш розповсюджених. Доктрина кримінального права та кримінології вже давно визнала той факт, що ядром кримінально протиправної діяльності завжди є корисливий та/або насильницький мотив, як основні елементи, закладені в мотивацію кримінального правопорушника. Водночас в новітніх кримінологічних дослідженнях вчені все частіше звертаються до проблеми визначення ролі жертви в механізмі суспільно небезпечного діяння.

Відтак, особа жертви є розповсюдженою тематикою наукових досліджень в межах наук кримінально-правового циклу, хоча, у порівнянні з особою кримінального правопорушника, відходить на другий план. Як здається, це можна пояснити науковим скептицизмом стосовно ролі жертви в механізмі кримінально протиправної поведінки. Насправді, остання значно недооцінена, оскільки існує низка випадків, коли саме жертва обумовлює або сприяє виникненню умислу на вчинення у її відношенні збройних діянь [3]. Особливої актуальності вказана теза набуває відносно специфічних жертв окремих видів кримінальних правопорушень. В розрізі обраної нами тематики, необхідно звернути увагу на те, що структура особи жертви-інкасатора якісно відрізняється від інших

жертв розбійних нападів, що зумовлено специфікою їх професійної діяльності, певними навичками, вміннями тощо. Враховуючи вказане, є підстава вважати, що як у випадку зі спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення, можна виділити також специфічну жертву суспільно небезпечного діяння, професійні та особистісні якості якої спрощують та/або зумовлюють підвищення ризику потрапляння у ситуацію з високим віктимним індексом. Сутність та зміст інкасаторської діяльності, яка передбачає збирання та доставку матеріальних цінностей до каси банку або до каси інкасаторської компанії формує мотивацію кримінального правопорушника, а отже і створює платформу для механізму кримінально протиправної поведінки.

Кримінально протиправна поведінка формується під впливом низки чинників, основними з яких є прагнення особи отримати бажаний результат, якого не можна досягти правомірним шляхом. Загалом, під механізмом кримінально-протиправної поведінки необхідно розуміти систему особистих якостей особи, якими зумовлені її алгоритмічні дії, спрямовані на реалізацію кримінально протиправного інтересу та досягнення бажаного результату. Механізми кримінально протиправної поведінки можна диференціювати на такі: 1) психологічний (коли протиправна поведінка зумовлена моральною потребою вчинити кримінальне правопорушення для реалізації себе як особистості, зокрема з мотивів помсти, самоствердження тощо); 2) медичний (коли протиправна поведінка зумовлена проблемами медичного характеру, наприклад, психічними розладами тощо); 3) ситуативний/випадковий (коли протиправна поведінка зумовлена ситуацією, яка її спровокувала, наприклад, раптова неприязнь); 4) корисливий (коли протиправна поведінка зумовлена прагненням отримати для себе матеріальні або інші блага); 5) ідейний (коли протиправна поведінка зумовлена прагненням втілити в життя певний концепт, наприклад, кримінальні правопорушення, які вчиняються з релігійних, національних мотивів); 6) змішаний (коли протиправна поведінка зумовлена декількома факторами) [4, с. 201]. Щодо розбійних нападів на інкасаторів, найбільш ймовірно є наявність корисливого мотиву, закладеного в механізм кримінально протиправної поведінки (за виключенням окремих випадків, коли до корисливого мотиву приєднуються особистісний, зумовлений неприязним відношенням суб'єкта до конкретного потерпілого тощо).

Елементи вищенаведених механізмів є універсальними та поділяються на такі: 1) особистість кримінального правопорушника (фізичні та моральні якості та властивості людини, які дозволяють та допомагають їй вчинити суспільно небезпечне діяння); 2) психологічне усвідомлення та прийняття факту необхідності/неминучості вчинення кримінально протиправного діяння; 3) конкретна ситуація, яка сприяла/провокувала вчиненню кримінального правопорушення (зокрема віктимна поведінка потерпілого, провокація жертви); 4) готування до вчинення кримінального правопорушення (реалізація мінімально необхідних дій, які зроблять протиправне діяння можливим: підшукування знаряддя, співучасників тощо); 5) основний кримінально протиправний поведінковий акт (кульмінація та розв'язка кримінального правопорушення); 6) факультативний кримінально протиправний поведінковий акт (посткримінальна поведінка, яка полягає у виконанні дій, необхідних для приховування факту вчинення суспільно небезпечного діяння) [4, с. 202]. Як свідчить практика, напад на інкасаторів, здебільшого, вчиняється у співучасті та є заздалегідь запланованим діянням, що можна пояснити необхідністю створення чіткого алгоритму дій із розподілом ролевих функцій кожного співучасника. Необхідно звернути увагу на те, що інтеракція потерпілого може фактично відбуватись тільки з безпосереднім виконавцем нападу, у зв'язку із чим підхід до розгляду механізму кримінально протиправної поведінки та жертви як його елемента має бути диференційованим.

Щодо потерпілих від розбійного нападу на інкасаторів, то, відповідно, ними є особи, які входять до складу наряду, що здійснює інкасацію грошових коштів (це один або декілька інкасаторів, охоронців, водій). Це – особи, які безпосередньо через виконання дій щодо інкасації грошових коштів, потерпають від розбійного нападу. Під час такого нападу ці особи можуть зазнати різного ступеня тяжкості тілесних ушкоджень або навіть загинути, оскільки, як зазначалося, злочинці вчиняють напади з використанням вогнепальної зброї. Окрім перерахованих осіб, серед потерпілих можуть бути особи, які випадково опинилися на місці вчинення нападу або ж у тому місці, де відбулася перепалка між нарядом інкасації та нападниками. Також потерпілими можуть бути власники транспортних засобів, оскільки трапляються випадки, коли злочинці під час вчинення кримінального правопорушення захоплюють автотранспорт,

при цьому завдаючи його власникам певних ушкоджень або ж убиваючи їх. Окрім цього, потерпілими можуть бути й власники тих транспортних засобів, що були викрадені для підготовки та вчинення розбійного нападу. Якщо, наприклад, центр оптової торгівлі перевезення грошей застрахував майно на випадок вчинення розбійного нападу на інкасаторів, кошти відшкодовують страхові компанії, які в порядку регресу звертаються із позовом до злочинців. У такому випадку потерпілими будуть страхові компанії. Проведене дослідження показало, що переміщення готівкових коштів на професійній основі у 74 % проводиться працівниками приватних охоронних структур, які не мають ліцензії на здійснення інкасаторських операцій. Причиною цього є не значний попит на інкасаторські послуги, а збільшення кількості тіньових угод [2, с. 77]. У контексті обраної тематики більш актуальним видається розгляд саме жертв-інкасаторів. Якщо говорити про особу кримінального правопорушника в контексті механізму протиправної поведінки, можна виокремити такі якості як: деформаційний стан правосвідомості, що формує суспільно небезпечну поведінку, превалювання матеріальних благ над моральними якостями, готовність вчинити кримінальне правопорушення для задоволення власних потреб, здатність до аналізу, планування, наявність якостей лідера. *Інтерацію співучасників розбійного нападу із жертвами можна диференціювати на опосередковану та пряму.* Опосередкована передбачає передкримінальний контакт, зумовлений потребою встановити особливості реалізації інкасаторами своїх професійних завдань та функцій: встановлення графіку роботи, визначення маршрутів, членів інкасаторських груп та осіб із якими вони працюють, спроби встановити кількість та якість спецзасобів тощо. Опосередкована інтерація може бути реалізована всіма співучасниками, на відміну від прямої, яка передбачає безпосередню реалізацію кримінально протиправного умислу на заволодіння матеріальними цінностями, поєднаний із насильством або погрозою його застосування.

Ретроспективне криміналістичне вивчення властивостей особи злочинця за залишеними ним на місці події та в пам'яті потерпілого, свідка слідами, з якого починається збирання інформації про нього, носить переважно пошуково-доказовий характер і сприяє висуненню версій про суб'єкта кримінального правопорушення, визначенню напрямів його розшуку.

Поступово коло джерел даних про особу злочинця розширюється за допомогою інформації тактичного характеру (про вік, стан здоров'я, професійні можливості, злочинний досвід, звичний спосіб життя, коло спілкування та ін.), що дозволяє вести цілеспрямований розшук у конкретних місцях. В подальшому обсяг одержаних слідчим відомостей тактико-орієнтованого характеру (про біологічні, соціально-психологічні, емоційно-вольові й інші якості) дозволяє прогнозувати поведінку підозрюваного (обвинуваченого) і чинити на нього психологічний вплив у тактичних цілях [2, с. 78]. Зв'язок жертви із кримінальним правопорушником, який існує а priori, є важливим з огляду на можливість визначити сутність та зміст суспільно небезпечної поведінки суб'єкта кримінального правопорушення, особливості його особистості, а також суб'єктивної сторони протиправного діяння. Крізь призму віктимної інтерації також можна будувати майбутні кримінологічні стратегії запобігання певному виду кримінально протиправної діяльності, а також здійснювати прогнозування її кількісно-якісного показника.

Особа злочинця та специфіка його злочинної поведінки є важливим елементом механізму злочинної діяльності. Вченими виділяються два механізми злочину – зовнішній (всі дії злочинця, що супроводжуються утворенням матеріальних слідів) і внутрішній (процеси, які відбуваються в психіці злочинця та впливають на його поведінку). Таким чином, механізм розбійного нападу виступає інтегруючою ланкою його криміналістичної характеристики, що відображає у взаємодії особу злочинця й обстановку нападу і, як наслідок, забезпечує цілісне пізнання злочинної події. В результаті особистісно-смісловий механізм вчинення розбійного нападу розвивається як продукт взаємодії мотиваційно-сміислової сфери, вираженої в особі злочинця, з конкретною життєвою ситуацією, представленою в обстановці даного кримінального правопорушення [2, с. 78]. Отже, до структури віктимної поведінки жертв-інкасаторів можна віднести такі чинники та фактори: 1) відсутність навичок та вмінь реагування на стресові та суспільно небезпечні ситуації; 2) нівелювання заходами особистої безпеки (нехтування спецзасобами, засобами охоронної сигналізації тощо); 3) розповсюдження інформації, призначеної для службового користування; 4) відсутність налагодженого механізму внутрішньої взаємодії між членами групи інкасаторів; 5) неналежний контроль за матеріальними об'єктами

та цінностями, які знаходяться у їх постійному та/або тимчасовому володінні. Вказані чинники надають можливість сформулювати структуру особи інкасатора, на якого здійснюється розбійний напад.

Так, до структури особи жертви кримінального правопорушення має входити: 1) демографічні ознаки – особливості людини, які характеризують її як біологічну, розумну істоту, наділену певними елементарними рольовими функціями (стать, вік, сімейне положення тощо); 2) соціально-побутові – особливості людини, набуті внаслідок дорослішання, якими зумовлено якість виховання в родині, закладах освіти тощо. Соціально-побутові ознаки визначають загальне уявлення про базові речі; 3) громадянсько-рольові – особливості людини, які формують її як громадянина країни (дотримання конституційних обов'язків); 4) морально-ціннісні – уявлення про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та усіх пов'язаних із цим матерій; 5) психолого-медичні – особливості, які зумовлені відхиленнями у здоров'ї, що сприяє віктимізації; 6) кримінологічні – інтеракція з кримінальним правопорушником та всі пов'язані з цим об'єктивні та суб'єктивні фактори віктимізації [4, с. 145]. В контексті обраного дослідження можна виокремити соціально-побутові ознаки в контексті викривленого сприйняття нормальної, кримінально безпечної поведінки як у звичайному житті, так і у професійній діяльності; а також кримінологічні ознаки з точки зору несвідомої участі жертви у створенні умов, об'єктивно сприятливих для вчинення розбійного нападу. Вказане ще раз підтверджує тезу про те, що роль інкасатора в механізмі протиправної поведінки особи, яка вчиняє розбійний напад зумовлена, здебільшого, особливостями професії та професійних якостей потерпілого.

Висновки. Проведене дослідження дозволило підсумувати, що інкасатора, як жертву кримінального правопорушення, передбаченого ст. 187 КК України виділяють такі особливості в структурі особи: соціально-побутові ознаки – викривлене сприйняття нормальної, кримінально безпечної поведінки як у звичайному житті, так і у професійній діяльності (відсутність навичок та вмінь реагування на стресові та суспільно небезпечні ситуації); кримінологічні ознаки – несвідома участь жертви

у створенні умов, об'єктивно сприятливих для вчинення розбійного нападу (нівелювання заходами особистої безпеки (нехтування спецзасобами, засобами охоронної сигналізації тощо); розповсюдження інформації, призначеної для службового користування; відсутність налагодженого механізму внутрішньої взаємодії між членами групи інкасаторів; неналежний контроль за матеріальними об'єктами та цінностями, які знаходяться у їх постійному та/або тимчасовому володінні.

В ході дослідження також було встановлено, що механізм вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 187 КК України відносно інкасаторів також зумовлює необхідність залучення співучасників. Вказано, що інтеракцію співучасників розбійного нападу із жертвами можна диференціювати на опосередковану та пряму. Опосередкована передбачає передкримінальний контакт, зумовлений потребою встановити особливості реалізації інкасаторами своїх професійних завдань та функцій: встановлення графіку роботи, визначення маршрутів, членів інкасаторських груп та осіб із якими вони працюють, спроби встановити кількість та якість спецзасобів тощо. Опосередкована інтеракція може бути реалізована всіма співучасниками, на відміну від прямої, яка передбачає безпосередню реалізацію кримінально протиправного умислу на заволодіння матеріальними цінностями, поєднаний із насильством або погрозою його застосування.

Список використаної літератури:

1. Статистика. Офіс Генерального прокурора України. URL: <https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika>
2. Ягольник О. М. Розслідування розбійних нападів на інкасаторів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Кривий Ріг. Донецький юридичний інститут МВС України, 2020. 249 с.
3. Назимко Є. С., Тіточка Т. І. Особа неповнолітньої жертви сексуального насильства, вчиненого військовослужбовцями. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/22610/1/Кримінологія_24.11.2022_РЕД%20_ВЕРСТКА_p092-095.pdf
4. Пономарьова Т. І. Теоретико-прикладні засади становлення та розвитку ювенальної віктомології в Україні : монографія / за заг. ред. Є. С. Назимка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 368 с.

Severinova O. B., Yaholnyk O. M., Ponomarova T. I. The identity of the victim-collector in the mechanism of the criminal offense provided for in Article 187 of the Criminal Code of Ukraine

The article examines the criminological characteristics of the victim-collector, as well as the interaction of the victim with the criminal offender in the mechanism of the criminal offense provided for in Art. 187 of the Criminal Code of Ukraine. It is indicated that the interaction of co-participants in a robbery attack on collectors can be differentiated into indirect and direct. Indirect involves pre-criminal contact, due to the need to establish the specifics of the collectors' implementation of their professional tasks and functions: establishing work schedules, determining routes, members of collection groups and the persons with whom they work, attempts to establish the quantity and quality of special equipment, etc. Indirect interaction can be implemented by all co-participants, in contrast to direct interaction, which involves the direct implementation of a criminally illegal intent to seize material assets, combined with violence or the threat of its use. Attention is drawn to the fact that the collector, as a victim of the criminal offense provided for in Art. 187 of the Criminal Code of Ukraine distinguish the following features in the structure of the personality: socio-domestic features – a distorted perception of normal, criminally safe behavior both in ordinary life and in professional activity (lack of skills and abilities to respond to stressful and socially dangerous situations); criminological signs – unconscious participation of the victim in creating conditions objectively favorable for the commission of a robbery attack (leveling of personal safety measures (neglect of special equipment, security alarm devices, etc.); dissemination of information intended for official use; lack of an established mechanism of internal interaction between members of the collection team; improper control over material objects and valuables that are in their permanent and/or temporary possession).

Key words: *victim, collector, robbery attack, criminal offense, interaction, mechanism of criminal illegal behavior, socially dangerous act, personality structure.*